

MAG JELLEGŰ ÉS KONTEXTUÁLIS SZÉMÁK A KRÚDY—REGÉNYEKBEN

Láncz Irén

A MAGYAR NYELV, IRODALOM ÉS HUNGAROLÓGIAI KUTATÁSOK INTÉ-
ZETE, ÚJVIDÉK

Közlésre elfogadva: 1981. nov. 10.

1. A szó jelentése — szótári és kontextuális jelentés

Ha jelentésről beszélünk, általában a szó jelentésére gondolunk, mert a nyelvi közlés mondatokban valósul meg, a mondatot pedig hagyományosan szavakra bontjuk. A szó jelentése közvetlenül nem figyelhető meg, de nem is hozzáférhetetlen. Ha egy szót használunk, a jelentéséhez igazodunk. Így a jelentés mint a szó alkalmazásának szabálya jut kifejezésre. A jelentésnek ezt a meghatározását találjuk meg a jelentéstannal foglalkozó munkák legtöbbszörében. Károly Sándor azonban a fenti meghatározást nem tartja kielégítőnek; szerinte a jelentés sokrétű vonatkozást fejez ki, több szabálya, funkciója van, s ha általában beszélünk a szabályról, nem tudjuk, melyikről van szó. Ezért a jelentésnek egy pontosabb meghatározását adja, amely szerint a jelentés előírja a jel vonatkozását a valóság részletéhez, a valóság vonatkozását a jelek használóihoz és a beszédszituációhoz. De a jelentés határozza meg azt is, hogy a jel milyen más jelekhez kapcsolódhat.¹

A szó jelentésének kérdése igen problematikus, éppen ezért különböző vélemények alakultak ki vele kapcsolatban. A vélemények különbözősége abból adódik, hogy másként ítélik meg a szó jelentését. Az autonomisták szerint a szó jelentése független a kontextustól, a kontextualisták szerint viszont a szónak csak a szövegben van jelentése. Ez mégsem jelenti azt, hogy néhány kontextualista nem ismeri el a szónak bizonyos állandó jelentését. Antal László Slama-Cazacut idézi,² aki szerint a szótárban álló szó absztrakt séma, amely a kontextusban telik meg tartalommal. „Minden szóban úgy, ahogy a nyelvben él, van valami, ami egy bizonyos állandóságot ad neki, s ami megakadályozza önkényes alkalmazását. Ez a hagyományos mag vagy alapjelentés, amely a társadalmi tapasztalat keretei között alakult ki, és számtalan olyan korábbi asszociációs kapcsolaton alapszik, mely kapcsolatok az egyes személyek tapasztalatait teszik ki: ez a szó magja, ami tartalmazza azt az általános fogalmat, amelyre a szót alkalmazni lehet.”³

¹ Károly Sándor: Általános és magyar jelentéstan, Akadémiai Kiadó, Bp. 1970. 43. old.

² Antal László: A jelentés világa, Magvető, Bp. 1978.

³ Antal László: i.m. 88. old.

A szerző egyfelől alapjelentésről beszél, mely absztrakt séma, másfelől kontextuális jelentésről. A kontextus a szó alapjelentését individualizálja, konkretizálja, tehát kiegészíti és gazdagítja.

Wittgenstein is a kontextus szerepét hangsúlyozza, szerinte a szó a mondatban funkcionál, a mondat az a keret, amelyben a hagyományosan a szavaknak tulajdonított jelrelációk (denotáció és jelentés) vizsgálhatók.⁴

J. Kristeva szövegelméletében a szöveget mint a jelentés keletkezésének a helyét vizsgálja.⁵

A jel jelentése, mint láttuk, nem választható el kontextusbeli szerepétől. A jelentés tehát környezethez kötött. A mondatban az egyedi jelentések egymásra vonatkoznak, ugyanis a szövegben nyelvi jelek sorozata jelenik meg. Értelmes közlés csak jelkapcsolatokból lesz, amelyek az előírt kötöttségeknek megfelelnek. Igen ritka eset, hogy elszigetelt szójelentésekkel állunk szemben. „Az egyedi jelentések egymás felé fordítják fedésbe hozható fogalmi jegyeiket.”⁶ Károly Sándor szerint azt is mondhatjuk, hogy a jelnek nincs külön szótári és külön kontextuális jelentése: „a szótári jelentés a kontextus alapján áll elő, beleértve kontextusbeli kötöttségeit. A jelentésbeli újítás vagy az újításra alkalmas kontextus viszont aktuálisan vagy potenciálisan új, szótári jelentést eredményez . . .”⁷ A szó új jelentése tehát a kontextusban alakulhat ki. A kontextus olyan feltételeket biztosít, hogy egyes jelentéselemek elhomályosodnak, el is tűnhetnek, mások előtérbe kerülhetnek.

A szövegben jelkapcsolatok szerepelnek, ennek következményeiről M. Bahtyin így ír: „A szó azonban nem mindig egyformán szembesül tárgyával: a szó és a beszélő személyisége között az ugyanarra a témára vonatkozó másfajta, tőle idegen szavak rugalmas, gyakran alig áthatolható közege terpszkedik. És a szó stilisztikai szempontból éppen azáltal nyerheti el individuális arculatát, hogy élénk kölcsönhatásba kerül ezzel a sajátos közeggel . . . A szó a tárgyhoz vezető útjának minden állomásán, bármilyen irányba indul is, másik, idegen szóba ütközik, amellyel szükségszerűen élő, feszült kölcsönviszonyba lép.”⁸

A szó tőle idegen szavak dialogikus közegébe hatol, bonyolult kapcsolatok szövedékébe fonódik, ezzel fut tovább, „mindez lényegesen átalakítja a szót, nyomot hagyhat összes jelentésrétegén, árnyaltabbá teheti kifejezőerejét, befolyásolhatja egész stiláris arculatát.”⁹ A szó aktuális jelentése csak úgy érthető meg, ha figyelembe vesszük azt a nyelvi hátteret, amelybe a szó ágyazódik, és az ugyanarra a témára vonatkozó idegen szavak háttérét.

⁴ Kelemen János: Szöveg és jelentés, ÁNyT XI. 183. old.

⁵ uo. 185. old.

⁶ Szende Tamás: A szó váisága, Gondolat, Bp. 1979.

⁷ Károly Sándor: i.m. 181. old.

⁸ M. M. Bahtyin: A szó esztétikája, Gondolat, Bp. 1976. 189. old.

⁹ M. Bahtyin: i.m. 190. old.

2. A jelentés tagolása

A szövegek létrehozásához jelentéselemek szolgálnak alapul. Szende Tamás idézett munkájában azt fejtegeti, hogy a jelentéselemekben egységnyi jelentés rejlik. Az elemi jelentések a szövegben bizonyos szervezettséggel vannak jelen, vagyis a szövegbeli jelentések szervezettsége feltételezi az elemekben rejlő egységnyi jelentést, de ugyanakkor a sorozatösszefüggést is a jelentések egymásutánjában. A jelentés tartalmaz valamit, ami független a szövegösszefüggéstől, és egy másik részt, amely a szövegtől függően módosul, és teljessé teszi az előbbi állandó összetevőit. Szende Tamás Leechet idézi, aki a beszédben/szövegben élő szót a denotáció és a konnotáció egységként határozza meg. A denotáció leírható a logika osztálykategóriáinak felhasználásával. Ezek olyan meghatározó jegyek, mellyekkel minden beszédhelyzetben előforduló szó rendelkezik, de amelyek nem elégségesek a kifejezéshez: a konnotáció az a meghatározó, mely a denotatív jelentéssel együtt jár.

Eljutottunk tehát addig, hogy a szó jelentések foglalata. Az eddig idézett szerzők jelentéselemekről, jelentésegységekről beszélnek, amelyeknek egyik része állandó, másik részük a szövegben megváltozik: el is tűnhetnek, előtérbe is kerülhetnek. Ennél többet a jelentések összetevőiről az említett munkákból nem tudunk meg, az utalásokból azonban világossá vált, hogy a jelentés felbontható, tagolható. A jelentések tagolásával a komponenciális jellegű szemantikák foglalkoznak.

A Fodor-Katz-féle szemantika — komponenciális szemantikának is nevezik — a szó jelentését párok formájában bontja le. A komponenciális elemzés eredményeként megadják az elemi jelentésegységek listáját, s ezek mint megkülönböztető jegyek hierarchikus rendbe szedhetők, és egységes kritériummal szolgálnak egy szó minden konkrét előfordulásakor az illető szó jelentésének jellemzéséhez, vagyis eljutnak addig a jelentésig, amely megfelel a szövegösszefüggésnek; leolvashatók lesznek a szemantikai jegyek, s ebből kiderül, hogy a szó milyen más szavakkal társulhat.

Greimas strukturális szemantikája is komponenciális jellegű. Nála a szémák a jelentés elemi megkülönböztető jegyei. Abból indul ki, hogy különbséget akkor észlelünk, amikor két tárgyelemet egyszerre-jelenlévőkén fogunk fel, és felismerjük a viszonyt a két elem között. A jelentés a viszony meglétét feltételezi. Ahhoz, hogy két tárgyelemet együtt foghassunk fel, az szükséges, hogy legyen bennük valami közös. Akkor hasonlíthatjuk össze a két elemet, ha oppozíciójuk ugyanazon a (szemantikai) tengelyen helyezkedik el, vagyis kell hogy legyen egy egységes szempont, amelyen belül az oppozíció megnyilvánul, amely úgy jelenik meg, mint ugyanannak a tengelynek a két pólusa. Tehát két elem meghatározott tulajdonságokkal rendelkezik, s köztük valamilyen viszony van. A jelentéselemeket Jakobson megkülönböztető jegyeknek nevezi, Greimas szémáknak.

Ezek szerint a lexéma nem más, mint szémák (minimális jelentésegységek) együttese, „amelyek egy része mag jellegű, a többi pedig kontextuális, s összeségük hoz létre egy jelentéseffekust vagy szemémát.”¹⁰ A szémák rendjének megváltoztatása stílusfigurát eredményez.

¹⁰ J. Dubois — F. Edeline — J. M. Klinkenberg — P. Miuguet — F. Pire H. Trinon: A metaszémák, Helikon, 1977/1 44. old.

A szavakat képező számacsoportok nem lineáris elrendezésűek, bizonyos hierarchia lehetséges a szémák között. Ha két szeméma egymás mellé kerül, megváltozhat a szémák hierarchikus rendje, előtérbe kerülhet a mellékes széma, és teljesen új hierarchikus rend alakulhat ki. Egyes szémák elmaradhatnak, és újak kapcsolódhatnak a megmaradottak mellé — tulajdonképpen ez a két műveletcsoport lehetséges. Az elhagyás és hozzátoldás egyidejűleg is bekövetkezhet.

A szinekdoché szémák elhagyásával jön létre, a metonímia szémák hozzáadásával; a metafora „két alapművelet összekapcsolásának: szémák egyidejű betoldásának és elhagyásának eredménye.”¹¹

A szémikus tagolások leírási módja Greimas szerint a mai nyelvészet egyik legvitatottabb problémája. Említett tanulmányában Kelemen János azt írja, hogy a szemémák szémikus tagolása, elemzése önkényes, mert elméletileg lehetetlen meghatározni azoknak az elemi szintaktikai jegyeknek a listáját, amelyeknek a kombinációjaként értelmezhetjük a lehetséges szemémákat. Úgy véli, a szémák szerinti lebontásnál szem előtt kell tartani annak lehetőségét, hogy az elemzés tovább folytatható, mert a szemémáknak szémákra bontása csak az éppen vizsgált szövegen, irodalmi művön belül érvényes.

Kelemen fontosnak tartja, hogy Greimas bevezeti az izotópia fogalmát. Az izotópia egy-egy nyelvi szint tetszőleges számú ismétlődése. A szemiólogiai izotópiát különböző szemémák kifejeződése, manifesztálódása hozza létre, amelyben mindegyikük tartalmaz legalább egy olyan szémát vagy széma-csoportot, amely a többi szeméma ún. nukleáris részében is előfordul. Ezek a szémák egy izotópiát, egy homogén mezőt határoznak meg. A szémikus elemzés eredményeit hipotézisként kezelve az izotópiák típusai kritériumai lehetnek a szöveg azonosításának.¹²

3. Szémák a Krúdy-regényekben

A lexéma mag jellegű és kontextuális értékű szémák együttese. Ha egy lexéma két másik lexéma között helyezkedik el, ez a pozíció aktualizálja a kontextuális szémákat.

Nézzük meg, hogyan változik meg, hogyan konkretizálódik a szó jelentése a kontextusban. Az *Asszonyok díja* egyik fejezetében néhányszor ismétlődik a férfi és a nő lexéma. Ha ezeket a lexémákat kiszakítjuk a szövegkörnyezetből, a következő elemi jelentésegységekkel rendelkeznek:

férfi — ember, hímnemű, felnőtt

nő — ember, nőnemű, felnőtt

Bármilyen helyzetben szerepel a szó, ezeket a tulajdonságokat megtartja. A fent jelzett szémák csak elnagyoltan fejezik ki a jelentést, ezek azok a jelentéselemek, amelyek állandóak, függetlenek a szövegösszefüggéstől. De a szavak mondatokban, szövegben szerepelnek, és jelentésük más elemekkel is bővül.

¹¹ uo. 49. old.

¹² Károly Sándor: Szöveg és jelentés, ÁNyT XI. 195-196. old.

„Meleg párával volt telítve minden, mint egy gőzfürdő, amely éjszaka nyílik meg, ahol férfiak és nők együtt türödnek.“ (AD. 580.) A két nemre általánosan jellemző tulajdonságok mellett (mert a szövegben a két lexéma ezeket a tulajdonságokat is magában foglalja) jelen van egy olyan széma is, mely a mondatban aktualizálódik: a nő és férfi (szerelmi, nemi) társak, párok.

„De kiszülne a szemem, ha akadna férfi a városban, aki rosszat beszélne rólam.“ (AD. 591.) A férfi lexéma tovább konkretizálódik, mert csak olyan férfiakról eshet itt szó, akik a nőt (Jella asszonyt) ismerik. „Igaz, azt sem türtem meg, hogy más nővel szóbaálljanak...“ (AD. 583.) Ebben az esetben sem az egész női nemre gondolunk, csupán a nők egy részére, akik szóbaállhattak a szóban forgó férfiakkal.

„Nem volt ezen a nőn semmi, ami mesterkéltné lett volna.“ (AD. 583.) „A nő lehajtott fejjel ült.“ (AD. 594.) Az első esetben Jella asszonyról, a másodikban Natáliáról van szó.

Ebből a néhány példából is láthatjuk, hogy a szó igazi jelentését a mondatban nyeri el oly módon, hogy más szavak hatnak rá.

Már említettük, hogy nem csak ilyen változások következhetnek be a szó jelentésében. Ha a szémák rendje megváltozik, stílusfigura jön létre. A továbbiakban megvizsgáljuk, hogyan jött létre néhány metafora, metonímia és szinekdoché a Krúdy-regényekben.

A prózai művekben megjelenő stílusfigurák vizsgálata probléma elé állítja az e kérdéssel foglalkozókat. Bahtyin murkáiból tudjuk, hogy a felsorolt kategóriák merevek és szűkek ahhoz, hogy a regény nyelvét befogadják, „... a hagyományos stilisztika egyetlen kategóriája és módszere sem képes megragadni a regény nyelv művészi sajátosságait, specifikus életét a regényen belül...“ — írja Bahtyin.¹³

A másik probléma abból adódik, hogy a téma is beletartozik a stílus fogalmába, tehát a stílusalakzatokat is a téma figyelembevételével kellene vizsgálnunk. Erre azonban dolgozatunkban nem vállalkozunk. Azt sem tekintettük feladatunknak, hogy Krúdy képalkotásának jellemző vonásait megragadjuk, ugyanis ilyen jellegű munkák már készültek.¹⁴

Annak ellenére, hogy a fenti kérdéseknek figyelmet kell szentelni, mert csak ily módon kaphatunk teljes képet az író stílusáról, képalkotásáról, most csak az említett három stílusalakzatnak, a metaforának, a metonímiának és a szinekdochének néhány jelentéstani vonatkozását kíséreljük meg bemutatni: ezeknek a jeleknek és jelkapcsolatoknak a lexikológiai jelentését, vagyis a jelkapcsolatokban szereplő jelek közötti összefüggéseket.

¹³ M. M. Bahtyin: i.m. 179. old.

¹⁴ Kemény Gábor: Krúdy képalkotása, Nyelvtudományi Értekezések 86. sz. Akadémia Kiadó, Bp. 1974.

Herczeg Gyula: Krúdy hasonlatai, Nyr. LXXXIII, 41—58.

Molnár Zoltán: Metaforák Krúdy Asszonyságok díja című regényében (Tudományos diákköri dolgozat. Kézirat.)

4. A metafora

Az egyszerű metafora az azonosítottat elhallgatja, a tárgyfogalmat az azonosból kell kihámozni. Jelentésanilag névátvitelnek tekinthető: a metaforikusan használt jel nem a saját denotátumára, hanem egy másik denotátumra vonatkozik. A metaforikus szó névátvitel eredményeképpen vonatkozik jelöltjére és stílushatása abból adódik, hogy a szó a konkrét és az átvitt jelentés között oszcillál.

A metaforát úgy határozzák meg, mint kettős szinekdochét. A két értelem azonos része úgy működik, hogy az egyik a másiknak a szinekdochéja. Todorov ezt írja: „ahhoz, hogy két értelem ugyanaz alá a jelentő alá legyen foglalható, mintha nem két értelme lenne, hanem egy, először mindkettőt szinekdochikusan ábrázoljuk.“¹⁵ Vizsgáljuk meg ezt egy példán!

A *Napraforgóban* olvashatjuk: „Otthon ágyba feküdt és egy Stadion gróf nevű főhadnagyon gondolkodott, akit megpofozott Rózsakertiné. A hajladozó jegenyefa reggelre agyonlőtte magát.“ (346. old.) A metaforikus szó jelzővel ellátott, s éppen ez a jelző annak a közös szemának a hordozója, amelynek alapján a metafora létrejött. A jegenye ugyanis fafajta, nyárfaféle, jellegzetesen karcsú alakú és hajlékony. A főhadnagy karcsú, magas, hajlékony ember volt. Vannak tehát közös tulajdonságaik, pontosabban közös szemáik. A két terminus úgy kereszteződik, hogy az egésznek az azonoságát állítja. A jelentések és az alakok viszonya így alakul (Károly Sándor sémája alapján):

Jelentés	'főhadnagy'	'jegenyefa'	
	↓	↓	
Alak	főhadnagy	jegenyefa	1+2

Mindkét alaknak, fonémasornak van egy elsődleges jelentése. De a szemák működése folytán az egyik hangalak felvesz még egy jelentést, s a jegenyefa hangsor már nemcsak a jegenyefát jelenti, hanem egy másodlagos jelentést is felvesz, és a főhadnagyt is jelenti.

Károly Sándor a funkció alapján „elnevező metaforának“ minősíti ezt az esetet, s mint láttuk, ilyenkor a szónak több jelentése alakul ki, tehát poliszémiáról beszélhetünk.

A metafora két művelet összekapcsolásának eredményeként jön létre: szemák egyidejű betoldásával és elhagyásával. A metafora két terminus teljes egységére terjeszt ki egy olyan tulajdonságot, amely csak egy szeletüknek a sajátja.¹⁶

„Kezet csókoztam tehát a kakadunak.“ (Ú. 516.) Nézzük meg, hogy ebben a példában milyen közös szemáik vannak a két terminusnak, milyen szemák maradnak el, illetve milyenek kapcsolódnak a megmaradottakhoz! Krúdy Rienzit nevezi kakadunak. Rienzi — nő, ez magjellegű széma, amely elmarad. A kakadu — madár, ez a széma kapcsolódik a lexémához: mivel a kakadu tarka madár, amelynek fején felborzolható bóbíta van, a nőnek is hasonló

¹⁵ T. Todorov: Szinekdoché (in: A jel tudománya, Gondolat, Bp. 1975.)

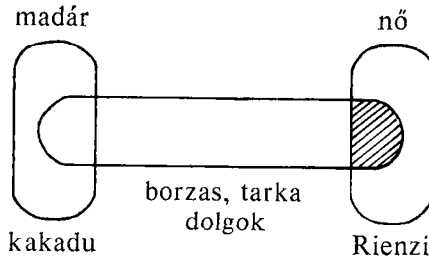
¹⁶ A metaszemémák. Helikon, 1977/1 51. old.

tulajdonságokkal kell rendelkeznie, hogy kakadunak nevezhessük. A szövegből tudjuk, milyen nő volt Rienzi, tehát nem nehéz őt felborzolt hajjal és tarka, ízléstelen ruhákban elképzelni, ahogy illegeti magát. A borzasság, tarkaság lehetnének azok a szemák, melyek közösek, és ezeket a tulajdonságokat használja fel Krúdy arra, hogy az egészet azonosítsa.

Ebben az esetben is egy névvel és ennek két jelentésével van dolgunk:

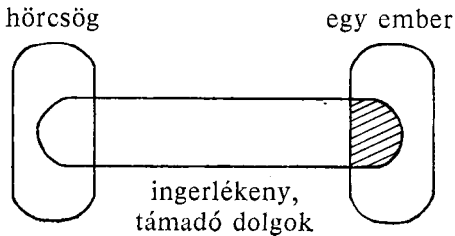
Jelentés	'kakadu'	'nő' (Rienzi)
	↓	↓
Alak	kakadu ¹⁺²	nő (Rienzi)

A terminusok kereszteződését halmazok formájában így ábrázolhatjuk:

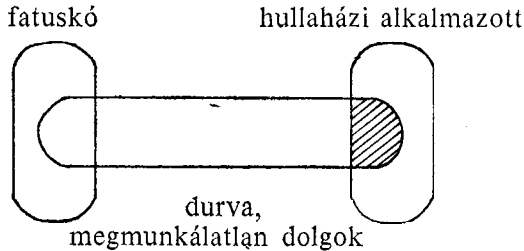

A borzas, tarka dolgok osztálya keresztezi, metszi a másik két osztályt, amelyeket külön-külön más tulajdonságok is jellemeznek. Így a nőt olyan új tulajdonságokkal ruháztuk fel, amelyek eredetileg egy másik osztály tulajdonságai voltak. A közös pontok összessége, a metszet alapján állíthatjuk az egész azonosságát.

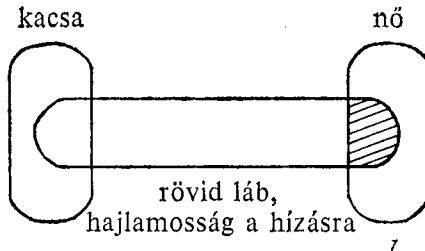
„Halld tehát történetemet — kiáltott Dubli, miután a kis hörcsögöt lerázta nyakáról. . .“ (AD. 631—632.) A hörcsög rágcsáló, rövid farkú, hátán vörösbarna színű, ingerlékeny, vakmerően támadó állat. Az a személy, akihez Dubli szólt, ingerlékeny, kötözködő, támadó ember volt. Tehát az ingerlékeny, támadó szemák alapján következhet be a névátvitel.

„A sarokban vaságy állott, ahonnan mogorván, ásítózva emelkedett fel egy kővé vált arculatú, ráncos fatuskó.“ (HB. 868.) A fatuskó felvágatlan, megmunkálatlan fadarab. A hullaházi alkalmazottra akkor használhatjuk a fatuskó nevet, ha feltételezzük, hogy az is „megmunkálatlan“, műveletlen, durva ember.

„A fekete lánnyal jött Olga? — Valami cigánykacsával.“ (Ú. 494.) Ebben az esetben egyedítő szinekdoché is társul a metaforához. A névátvitel a következő közös részek alapján történhetett:

A fenti példák egy-egy osztályának halmazokban való ábrázolásával a kereszteződő, egymást metsző tulajdonságokat, közös szemákat kívántuk bemutatni.

A következő néhány példában is hasonlóan működnek a szemák, közülük néhány elmarad és újak társulnak a megmaradottakhoz: „A két kis fecske valóban elmaradt a Gellérthegy alól, a Duna-partról.“ (VP. 19.) Ebben a mondatban a két színésznőről van szó. „A Dráván túli nöstényfarkas egy-két darab ékszert emlékbe hagyva, megnyugodva és halovány arccal hagyta el a várost, hogy tovább őrködjék erdeiben a lehullott fagallyakra. (VP. 21.) Az író Urbanovicsné nevezte nöstényfarkasnak. „Natalia bolyongásaiban találkozott a sündisznóval...“ (AD. 694.) Az idézet így folytatódik „az öreg uracsának igazi nevét elfeledte vagy talán sohasem ismerte — segített neki tüzelőfát gyűjteni télire.“ „A bakonyi őzek, amint őket Henrik nevezte, máskor is elszöködtek Henrik hívására a Múzeum-kerti palotából.“ (AD.

620.) Az író gyakran azonosítja hőseit valamilyen állattal. A felsorolt példák mindegyikében mag jellegű szemák elhagyását figyelhetjük meg, a férfi és nő lexémák mag jellegű szemái elmaradnak, és különböző állatok tulajdonságai szűrődnek be, a közös tulajdonságok alapján viszont azonosítás lehetséges.

A metafora a következő példákban is két terminus egészére terjeszt ki olyan tulajdonságot, amely csak egy részüknek a sajátja: „Az órák ütnek a városban, és minden óraütésre elindul valaki valamerről ebbe a jéghideg fogadóba.” (HB. 870.) A hullaházat azonosította az író a jéghideg fogadóval. „...mindenféle tapasztalataim voltak az életben, kerültem rókalyukba és hálóba...” (Ú. 476.) A kellemetlen, szorult helyzetnek és a rókalyuknak, hálónak egyező szemái alapján azonosíthatjuk a kettőt.

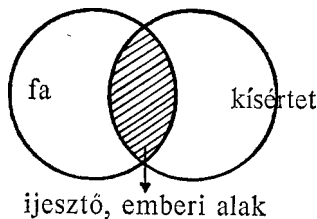
A teljes metaforában, amelyben az azonos és az azonosított is jelen van, nincsen névátvitel. Viszont az azonosítás csak akkor jöhet létre, ha a két fogalomnak vannak érintkező szemái:

„Itt csillag voltam a mennyezeten, amely éjszaka világított az alvónak... (N. 315.) Álmos úr mondja ezt, s a mellékmondat ki is fejtja a kapcsolatot az azonos és az azonosított között. Álmos úr is fényes volt, ragyogott, mint a csillag. Itt az alany az azonosított, az állítmány az azonos. De az idézetet folytathatjuk is, mert metaforák sora következik: „...Szél voltam, ami befűjt az ajtó alatt... Zörgő kísértet voltam a padlás száraz vadásztarisznyái között... Kandúr voltam, aki a tető gerincén szundikál, és friss erőt gyűjt másnapra... Itt szerelem voltam.” Az állítmány az azonos a következő példában is: „A fák megannyi szoknyás kísértetek...” (Ú. 463.) Mindkét tag megőrzi eredeti jelentését, itt tehát nincs névátvitel, de a két jelentés kölcsönösen átsugározza egymást. A kísértet a halottnak emberi alakban megjelenő lelke; sápadt, sovány, ijesztő; a szoknyás jelző megerősíti az emberrel való hasonlóságot. A fa növény, lehet magas és vékony, a sötétben emberre hasonlíthat és ijesztő lehet. Ezért a fa olyan, mint a kísértet, amennyiben mindkettő ember alakú és ijesztő.

Az alak és jelentés viszonya ebben az esetben így alakul:

Jelentés	'fa'	'kísértet' (szoknyás kísértet)
	↓	↓
Alak	fa	szoknyás kísértet

Vagyis két névvel és két jelentéssel állunk szemben.
Az érintkező szemákat így ábrázolhatjuk:

Ilyen esetekben a szó nem egy új halmaz jelentésének a helyébe lép, hanem megmarad az eredeti halmaz jelentésében, s ez a jelentés azonosul egy másik halmaz jelentésével, amelyet egy másik szó képvisel.¹⁷ Metaforánk így hangzott: „a fák megannyi szoknyás kísértetek. . .“ Vagyis

$N^1 + (A^1) + N^2$ ahol

N^1 azonos N^2 -vel

ezen belül N^2 -nek tulajdonsága az A^1

Az első névszót, a fát (N^1) azonosnak tekinthetjük a kísértettel (N^2), a kísértetnek ebben az esetben van egy tulajdonsága, hogy szoknyás (A^1).

Hasonló felépítésűek a következő példák is „A mezei virágok megannyi menyasszonyok, az akácfák vőlegények.“ (Ú. 486.) „A lámpások fehér hullák voltak az elfehéredett utcán.“ (AD. 638.) „Amulett ő, amelyet a szívünk közepén hordozunk.“ (HB. 807.) „A temető a mi színházunk, társas összejövetelelünk, multságunk.“ (Ú. 502).

A metaforizációnál a mélyszerkezetre is figyelemmel kell lennünk, mert fontos megállapítani, hogy a tényleges és a felszíni struktúra alakjában egyaránt „szabálytalanságot“ jelző metaforának melyek a mélyszerkezeti alapjai. Van Dijk úgy véli, hogy a felszíni szerkezetben realizálódó metaforának az alapja egy mélyszerkezetbeli hasonlatszerű viszonyt kifejező mondatstruktúra. A metafora transzformációs lépések segítségével jön létre, törlésekkel. Vagyis

x hasonló y -hoz $\rightarrow \emptyset \emptyset y$ ¹⁸

„. . . hátát nyújtóztatva karját nyújtotta a bodros, vajasnyakú rozmaringszálnak.“ (AD. 557.) A fentiek alapján példánk mélyszerkezeti mondatstruktúrájának tartalmaznia kell olyan elemeket, melyek azt fejezik ki, hogy a szövegben említett nő hasonló a rozmaringszálnak (tehát az azonosított és az azonos egyaránt jelen van), a felszíni szerkezetben viszont már csak az azonos jelentkezik. Az egyszerű metafora esete ez, a teljes metaforában, mint láttuk, az azonos és az azonosított egyaránt jelen van, vagyis kevesebb a törlés.

Krúdy regényeiben találhatók olyan példák, amelyekben a hasonlóság a felszíni szerkezetben is megjelenik, vagyis a hasonlat megelőzi a metaforát: „Felpukkant, mint egy hólyag. . . Azt akarja elmondani, hogy mi történt a felpukkant hólyaggal?“ (AD. 556.) Vagy: „. . . az olyan bolond ritka, mint a fehér holló. Valamikor ilyen fehér holló voltam én. . .“ (Ú. 464.)

A metaforánál denotatív szemák, magyszemák játszanak közre. Olyan szemákkal végzünk bizonyos műveleteket, amelyek a lexémának állandó tulajdonságai, bármilyen környezetben szerepelnek is.

¹⁷ Károly Sándor: i.m. 171. old.

¹⁸ Szabó Zoltán: A mai stilisztika nyelvelméleti alapjai, Dacia Könyvkiadó, Kolozsvár, 1977.

5. A metonímia

A metonímiánál „olyan viszony áll a dolgok között, hogy az a dolog, amelynek nevét kölcsön veszik, függetlenül létezik attól, amelyre e név nyomán gondolunk, s egyáltalán nem alkot egy egységet vele...“¹⁹ A metonímia olyan szókép, amely két fogalom közti térbeli, időbeli, anyagbeli érintkezésen vagy ok-okozati kapcsolaton alapul. A két fogalom között asszociáció lép fel, az egyik fogalom nevét átvisszük a másik jelölésére. Jelentéstanilag érintkezési névátvitel történik.

A metonímia esetében olyan szémák működnek, amelyek tágabb egységen belül állnak egymással (térbeli, időbeli, oksági) kontiguitásban, s együtt vesznek részt ennek az egységnek a meghatározásában. Itt már konnotatív, kontextuális jellegű szémák játszanak közre. Forrásuk az asszociáció. Annak alapján, hogy milyen az asszociáció, a terminusok között különböző konnotációs kategóriák lehetségesek (behelyettesíthetők egymással egy kontextusban, összekapcsolhatók, egymás részét képezhetik, szemantikai struktúrájuk azonos lehet). A metonímiák elemzésénél az összefüggéstípusok valamelyikéhez kell folyamodnunk, mivel a metonímiánál — nem úgy, mint a metaforánál — nincs szemantikai összeférhetetlenség.

„...a gyóntatószék, a kártyavető és a helybeli bábasszony tudják az asszonyok történetét.“ (Ú. 470.) A névátvitel tér- és időbeli kapcsolat alapján jön létre.

Jelentés	'gyóntató'	'gyóntatószék'
	↓	↓
Alak	gyóntató	gyóntatószék

A „tányérját keverte“ (Ú. 507.) esetében is hasonló a kapcsolat. Az egyik fogalomhoz hozzátartozik a másik: gyóntatószékhez a gyóntató, a tányérhoz az étel, de nem alkotnak egységet. Viszont felidézük egymást, amiből az következik, hogy felcserélhetők a kontextusban úgy, hogy egyik fogalom nevét átvisszük a másik fogalom jelölésére.

„... a fenyőfát dárda módjára a foga közé döfte...“ (Ú. 507.) „rákpiros szemérem elrejtőzik a vásznak közé...“ (Ú. 515—16) E két példában anyagbeli érintkezés van a két fogalom között: a termék neve helyett a nyersanyag neve szerepel, vagyis a kontextusban megszűnik a jelentés egy része. A két fogalom egymással összekapcsolható, a kontextusban egyik helyettesítheti a másikat.

A tulajdonság szerepel a tulajdonság hordozója helyett a következő példában: „... halkan eregette a füstöt, amíg körülötte bánatok, szomorúságok, vesztett pörök, füstbe ment tervek, elhibázott életek, kínzó nyavalyák, álomtalan reménytelenségek, szegény pénztárcák, öregségek, céltalan büszkeségek, a mellények alatt kis róka módjára ásó szerelmi betegségek mentek, mendégéltek ebben a vasúti pályudvarhoz hasonlatos étteremben...“ (Ú. 507.)

A metonímiánál szémák hozzátoldása történik, tágabb egységen belül szomszédos szémák kapcsolódnak a kiinduló jelentéshez. Ebben a stílusfigurában konnotatív szémák működnek.

¹⁹ Helikon. 1977/1 57. old.

6. A szinekdoché

A szót olyan értelemben használjuk, amely ugyanazon szó egy másik értelmének a része — így határozza meg T. Todorov a szinekdochét. Mi itt egyik alaptípusát, a rész és az egész viszonyán alapulót vizsgáljuk. Krúdy gyakran használja a feltűnő rész nevét az egésznek a jelölésére. Az egésznek a nevét a rész nevével helyettesítjük, tehát itt is jelentésváltozás következik be. Névtávitel csak úgy lehetséges, ha a helyettesítő elem megőrzi a behelyettesített specifikumát.²⁰

A szinekdoché létrejöttekor szémák elhagyása történik. A lényeges szémák megmaradnak, mert nélkülük a szöveg értelmetlen lenne. De hogy melyek a lényeges szémák, az csak a szövegből derül ki. Krúdy gyakran jelöli a személyt valamelyik testrészével. A példákból kitűnik, számára mi a fontos. A szinekdochénál a választás az alaptényező. Mukařovský írja, hogy az író ilyen esetben a tárgyat nem mint tulajdonságok összeségét ábrázolja, hanem kiemeli egy jellegzetességet, s ezt teszi uralkodóvá.²¹

„... női lábak kopogtak felém a messzeségből ... Nem jutott eszembe, hogy minden láb megérkezik, amelyet a sors erre az újtára küld.“ (Ú. 499.) „A legszorgalmasabb lábak sem látogathatják eleget a templom kockaköveit. . . A lábak élete csaknem ugyanazon ösvényen múlik el. . . A szegény lábak kiszolgálják a maguk éveit, aztán megtörnek gondban, hasogatásban, penitenciás köszvényben.“ (Ú. 470—71.) Vagy ugyancsak *Az útitársból*: „Már elmenőben voltam, mikor egy kíváncsi, szinte ágaskodó, kígyóvonalú szem-pár állított meg.“ „Hosszan megpihentek rajtam a baljóslatú szemek. . . Mély, szenvedélyes, csalfa, mocsárvirág-élénkségű szemek voltak, amelyekről mindig félttem, s amelyek után mindig futottam“. Különösen két testrész ragadja meg Krúdy fantáziáját: a láb és a szem. Ha testrészrel helyettesítjük a személyt, bármely testrész alkalmas lehet. A *Hét Bagolyban* ezt olvashatjuk: „Mennyi piros orrot, bibircsókos arcot, bortól elgyengült agyvelőt hordtak ki a Kerepesi úti temetőbe a nők miatt.“

Ruhadarabban is megnevezhetünk személyeket, ilyenkor mag jellegű szémák tűnnek el, de ezek az adott esetben nem lényeges szémák. A lényegesek a kontextuális szémák, melyek megmaradnak. „... most olcsó kiscipők keresik errefelé az utat a külváros havában.“ (Ú. 517.) Vagy ugyanott: „A lábtyűk, csizmák, vastag combokon feszülő harisnyák, kalapok mind itt hagyták az emléküket.“ Vagy: „A nők fehér blúza úgy suhant be a kapuk alatt, mint a hívogatás.“ „Gondtalanul sétáltam a piacon, a falusi menyecskék szoknyái között.“

A jelentés és az alak közötti összefüggés így alakul:

Jelentés	'láb'	'nő'
	↓	↓
Alak	láb	nő
Jelentés	'csizma'	'férfi'
Alak	csizma	férfi

²⁰ Helikon, 1977/1 47. old.

²¹ Jan Mukařovský: A költői kép szemantikájához, Helikon, 1970/3.

A Krúdy-regényekben gyakori a szinekdoché. Lássunk közülük néhányat: „A menyasszony uszálya elhelyezkedett a kocsiában. . .“ (AD. 548.) „. . . mindig messzi, régmúlt Anna-bálok izzadt leányderekai, libegő harisnyakötői és fehér sarkaikon ügyesen forduló bokái látogattak meg. . .“ (AD. 625.) „. . . a kibomlott frizurákat, lemaradozó táncpököket, hervadt kesztyűket egy szállodai szoba várja. . .“ (AD. 640.) „És a nyugalomhoz szokott öreg lábak csoszogni, hetykélkedni kezdtek. . .“ (AD. 557.) „. . . ugrált a fehér cipő. . .“ (AD. 558.)

A szövegben a szavak olyan szavakkal is kapcsolatba kerülhetnek, melyeknek szemantikai jegyeit maguk is tartalmazzák. Ha a szemák valamiképpen módosulnak, módosul a szó tartalma is. Olyan stílusfigurák jönnek létre, amelyeknek az az alapja, hogy egy szemémát egy másikkal helyettesítünk. Egy szó tartalmát helyettesíthetjük egy másikkal, amely nem egészen e szó tulajdonképpeni jelentése. A nyelvi elemek jelentése tehát nem merev, hanem szerepében, tartalmában állandóan mozgó, változó, hullámzó jelenség, a változás, mozgás pedig azzal járhat, hogy a jelentés valami új többlettel gazdagodik.

Hogy a szavakat hogyan használjuk fel, hogyan kapcsoljuk őket egymáshoz, azt a szavak különböző jelentésaspektusa alapján szótárba és nyelvtanba foglalható információk szabják meg. „De a szövegben alkalmi szembenállások és kapcsolatok már nem szótározható és nyelvtanba nem foglalható összefüggéseket hoznak létre.“²²

IRODALOM

- Károly Sándor: Általános és magyar jelentéstan, Akadémiai Kiadó, Bp. 1970.
 Antal László: A jelentés világa, Magvető, Bp. 1978.
 Szende Tamás: A szó válsága, Gondolat, Bp. 1979.
 A jel tudománya, szerk. Horányi-Szépe, Gondolat, Bp. 1975.
 Kelemen János: Szöveg és jelentés, ÁNyT. XI. Akadémiai Kiadó, Bp. 1976.
 J. Dubois—F. Edeline—J. M. Klingenberg—P. Minguet—F. Pire.—H. Trinon: A meta-szemémák, Helikon, 1977/1
 Szabó Zoltán: A mai stilisztika nyelvelméleti alapjai, Dacia Könyvkiadó, Kolozsvár, 1977.
 M. M. Bahtyin: A szó esztétikája, Gondolat, Bp. 1976.
 Fábrián Pál—Szathmári István—Terestyéni Ferenc: A magyar stilisztika vázlatja, Tankönyvkiadó, Bp. 1971.
 Jan Mukařovský: A költői kép szemantikájához, Helikon, 1970/3
 Kemény Gábor: Krúdy képalakítása, NytudÉrt. 86. Akadémiai Kiadó, Bp. 1974.

AZ IDÉZETEK FORRÁSA:

Krúdy Gyula: Nyolc regény, Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1975.

RÖVIDÍTÉSEK:

- AD. Asszonvságok díja
 N. Napraforgó
 Ú. Az útitárs
 HB. Hét Bagoly
 VP. A vörös postakocsi

²² Károly Sándor: i.m. 201. old.

REZIME

OSNOVNE I KONTEKSTUALNE SEME U KRUDIJEVIM ROMANIMA

U ovom radu autor ispituje značenje reči, imajući u vidu jezičke momente. U kontekstu reč stupa u složene odnose sa drugim rečima, a ti odnosi ostavljaju tragove u značenju. Kada se neka reč nađe među njoj tuđim rečima, njeno značenje oscilira i menja se, odnosno svoje pravo značenje, reč dobija u kontekstu i u njemu ga konkretizuje.

Značenje nije nedeljiva celina i može se raščlaniti na seme, odnosno osnovne značenske jedinice. Neke seme nestaju kada reč stupi u vezu sa drugim rečima, ali i nove seme se mogu nadovezati na već postojeće. Promenom u poretku sema nastaju stilske figure: izostavljanjem sema — sinekdoha, dodavanjem sema — metonimija, a istovremenim dodavanjem i oduzimanjem sema — metafora. Njihovo nastajanje ispituje autor u pet Krudijevih romana.

SUMMARY

NUCLEAR AND CONTEXTUAL SEMANTIC FEATURES IN KRUDY'S NOVELS

In this paper the author has investigated the meaning of the words, taking into account the linguistic background. In the context the word comes into complex connections with other words, and these relations leave traces in its meaning. When a word is surrounded by other different words, its meaning vacillates and changes, i.e. the word acquires its real meaning and concrete form in the context.

The meaning is not an indivisible entity and can be reduced to its components, i.e. to its basic semantic features. Some semantic features disappear when the word comes into connection with other words, but new features can also be added to the already existent ones. Changes in the order of semantic features result in stylistic figures, the formation of which is the topic of this paper.